

TOMASZ HODANA
UNIwersytet Jagielloński

СОВѢТОВАНИЕ О БЛАГОЧЕСТИИ (1621) – ZBIÓR POSTANOWIEŃ SOBORU CZY POSTULATY WIERNYCH?

Słowa kluczowe: Kościół prawosławny, sobór lokalny (synod), bractwo Podwyższenia Krzyża Świętego w Łucku, Совѣтование о благочестіи

Uwagę badaczy historii Kościoła wschodniego w dawnej Rzeczypospolitej od lat przyciąga niewielki dokument, zatytułowany *Совѣтование о благочестіи*, czyli *Porada o wierze prawosławnej*¹. Składa się on z szeregu zaleceń mających doprowadzić do wewnętrznej odnowy Cerkwi i zapewnienia ciągłości funkcjonowania prawosławnego episkopatu, odtworzonego w latach 1620–1621 przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa.

Autor lub autorzy *Porady* nie są znani, niejasne pozostają również okoliczności powstania zabytku. Wiadomo jedynie, że spisano go w roku 1621, a kilka lat później (ok. 1624) – włączono do zbornika bractwa Podwyższenia Krzyża Świętego w Łucku². W roku 1845 tekst został opublikowany w pierwszym tomie materiałów źródłowych, zgromadzonych przez Kijowską Komisję Archeograficzną³; kolejne dwa wydania tego tomu⁴, a także współczesne edycje⁵, przyczyniły się do spopularyzowania dokumentu. Szczególne zainteresowanie budził fragment mówiący o konieczności

1 Ponieważ pojęcie „совѣтование” nie jest jednoznaczne, tłumaczenie to stanowi określoną interpretację genezy dokumentu; na ten temat patrz niżej.

2 Dokument przechowywany jest obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie.

3 *Совѣтование о благочестіи*, [w:] *Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторъ*, т. I, Kієвъ 1845, nr XXXII, s. 224–251 (z paralelnym przekładem na język rosyjski).

4 Drugie wydanie ukazało się w roku 1848, trzecie – w 1898. Edycja z roku 1848 (nr XXXII, s. 224–251) jest powtórzeniem pierwszego wydania, edycja z roku 1898 (nr XLIV, s. 125–133) zawiera szereg zmian; w paru miejscach wydawcy inaczej odczytali rękopis, ponadto uwspółcześnili czcionkę i zrezygnowali z zamieszczania przekładu. Dodali przy tym charakterystyczny komentarz: „Choć drogocenny ów zabytek nie ma bezpośredniego związku z historią bractwa łuckiego, postanowiliśmy go nie pomijać z uwagi na jego niezwykłą wagę historyczno-literacką [...]”; *ibidem*, s. 125. Wszystkie zamieszczone w niniejszym tekście fragmenty dokumentu przytaczam w przekładzie własnym, na podstawie wariantu z pierwszej edycji, skonfrontowanego z wariantem z wydania trzeciego.

5 *Рог. Советованіе о благочесті, [w:] Памятки братських шкіл в Україні (кінець XVI– початок XVIII ст.)*, редкол. В. І. Шинкарук та інші, Kієвъ 1988, s. 328–335; М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. VI, (Kіївська бібліотека давнього українського письменства. Студії, т. 1), Kієвъ 1995, s. 230–236.

sprowadzenia do Rzeczypospolitej ruskich mnichów z Athosu, między innymi ojca Iwana Wiszeńskiego, jego posłania były bowiem odkrywane mniej więcej w tym samym czasie, dodatkowo zaś – zdaniem niektórych – mogły mieć wpływ na twórców omawianego tu źródła⁶.

Przeważająca większość komentujących *Poradę* uczonych opisywała ją jako zbiór uchwał soboru (synodu) metropolii kijowskiej, który miał obradować pod przewodnictwem metropolity Hioba Boreckiego jesienią roku 1621. Przekonanie o takim właśnie charakterze tekstu pojawia się zarówno w pracach o Wiszeńskim, jak i w fundamentalnych monografiach dziejów Kościoła wschodniego oraz w specjalistycznych studiach, poświęconych soborom Cerkwi ruskiej.

Jako pierwszy mianem dokumentu soborowego określił *Poradę* arcybiskup czer-nihowski Filaret (Gumilewski)⁷, za nim zaś Aleksander Pypin⁸. Obszerniej o „soborze w Kijowie” oraz przyjętych na nim „postanowieniach” („kanonach”) pisali metropolita Makary (Bułgakow)⁹ oraz Pantelejmon Kulisz¹⁰. Zapewne z uwagi na siłę ich autorytetu w podobny sposób traktowali tekst kolejni historycy Cerkwi i badacze literatury, między innymi: Mykoła Sumcow¹¹, Omelan Ohonowski¹², biskup czechryński Porfiriusz (Uspeński)¹³, Aleksander Pokrowski¹⁴, Fiodor Titow¹⁵, Gieorgij Bułgakow¹⁶, Anton Kartaszow¹⁷ czy Iwan Własowski¹⁸. Spośród uczonych przywołujących *Poradę* jedynie

6 Oddziaływanie pism Wiszeńskiego na autorów *Porady* sugerowali m.in.: Pantelejmon Kulisz, Mychajło Hruszewski, Oleg Niemiński i Władimir Pidgajko, oraz Siergiej Szumiło (w pracach przywołanych poniżej).

7 Rog. Архиеп. Филарет (Гумилевский), *Исторія Русской Церкви*, четвертій періодъ: *Періодъ Патріаршества [1588–1720 г.]*, Харьковъ 1853 [pierwodruk 1848], s. 122–124; idem, *Обзор русской духовной литературы 862–1863*. В 2-х книгах, Санкт-Петербург 2007 [reprint trzeciego wydania z r. 1884; pierwsze wydanie – 1857], s. 175.

8 Rog. *Исторія славянскихъ литературъ А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича*, т. I, С.-Петербургъ 1879, s. 334.

9 Rog. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *Исторія Русской Церкви*, кн. VI (т. 10–11), Москва 1996 [pierwodruk: С.-Петербургъ 1881], s. 418–419.

10 Rog. П. А. Кулишъ, *Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654)*, т. I, Москва 1888, s. 146–147; idem, *Исторія возсоединенія Руси*, т. III: *Религіозное, соціальное и національное движеніе въ эпоху Іова Борецкаго*, Москва 1877, s. 95–102.

11 Rog. Н. Ф. Сумцовъ, *Іоаннь Вышенскій (Южно-русскій полемистъ начала XVII ст.)*, „Кіевская старина” 1885, т. 11, № 4, s. 654, 655.

12 Rog. О. Огоновскій, *Исторія литературы рускои*, ч. I, Львовъ 1887, s. 140.

13 Rog. Еп. Порфирій (Успенскій), *Исторія Афона*, ч. III: *Афон монашескій*, отд. 2: *Судьба его съ 911 по 1861 годъ*, Санктпетербургъ 1892, s. 528.

14 Rog. А. И. Покровский, *О соборахъ Юго-Западной Руси XV–XVII вѣковъ*, „Богословскій вѣстникъ” 1906, т. 3, № 9, s. 142–143.

15 Rog. Ф. Титовъ, *Іовъ Борецкій*, [w:] *Православная Богословская энциклопедія*, сост. подъ ред. Н. Н. Глубоковского, т. VII: *Іоаннь Скивопольскій – Календарь*, С.-Петербургъ 1906, s. 223–224.

16 Rog. Г. Булгаковъ, *Западно-русскіе православные церковные соборы, какъ органы церковнаго управленія. Опытъ историко-каноническаго изслѣдованія*, Курскъ 1917, s. 145–151.

17 А. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. II, Париж 1959, s. 277.

18 Rog. І. Власовскій, *Нарис історіі Української Православної Церкви*, т. II: (XVII ст.), Нью-Йорк 1977 (reprint: Київ 1998), s. 142–144.

Iwan Franko¹⁹ i Mychajło Hruszewski²⁰ zakwestionowali jej soborową proveniencję, ich opinie przeszły jednak bez echa. Dopiero stosunkowo niedawno, w latach 90. XX wieku, genezę dokumentu zaczęto łączyć z działalnością bractw cerkiewnych; w takim kontekście pisali o nim między innymi Michaił Dmitrijew²¹ i Petro Kraliuk²². Prace tego ostatniego miały wpływ na autorów *Encyklopedii prawosławnej*, tworzących hasła poświęcone Iwanowi Wiszeńskiemu i Izaakowi Boryskowiczowi. Można tam przeczytać, że na *Poradę* złożyły się postanowienia „soboru prawosławnego duchowieństwa i szlachty województwa wołyńskiego”, obradującego w Łucku, a twórcami dokumentu „mogli być członkowie łuckiego bractwa”²³. Generalnie jednak w literaturze od dawna utrzymuje się przekonanie, że program sformułowany w *Poradzie* to pokłosie soboru metropolitalnego, który odbył się w Kijowie²⁴. Choć badacze zastrzegają przy tym, że nie wiemy, kto dokładnie w nim uczestniczył, to jednocześnie podkreślają wiodącą rolę hierarchów, szczególnie Hioba Boreckiego; metropolita miał być nie tylko inicjatorem zgromadzenia, ale i głównym pomysłodawcą przyjętego na nim programu odnowy Cerkwi²⁵.

19 Franko pisał, że wbrew powszechnie przyjętej opinii *Porada* nie zawiera uchwał prawosławnego synodu, „bo żadnego synodu w roku 1621 nie było”, i że jest to raczej „memoriał stworzony [...] z myślą o mającym nastąpić synodzie”; por. I. Франко, *Іван Вишньський і єго твору* [pierwodruk 1895], [w:] idem, *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 30: *Літературно-критичні праці (1895–1897)*, Київ 1981, s. 9 (zob. także s. 29 i 30).

20 Hruszewski z kolei, podtrzymując opinię Franki, podkreślał, że autorami dokumentu musieli być szeregowi członkowie prawosławnej społeczności – prawdopodobnie reprezentanci łuckiego bractwa – odnoszący się do episkopatu „z szacunkiem, ale i z pewną nieufnością”; por. М. Грушевський, *Історія української літератури...*, s. 228–230.

21 Por. М. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, (*Труды исторического факультета МГУ*, вып. 22; сер. II: *Исторические исследования*, 7), Москва 2003, s. 99–100.

22 Por. П. Кралюк, *Луцьке Хрестовоздвиженське братство*, Луцьк 1996; idem, „Совітованіє о благочесті”: контекст, ідеї, автор, „Філологічні студії”, вип. 2, 1997, s. 81–87. Kraliuk wysunął hipotezę, że autorem *Porady* mógł być Izaak Boryskowicz, jeden ze współzałożycieli łuckiego bractwa, który w 1621 roku został wyświęcony przez Teofanasa na biskupa łuckiego i ostrońskiego (na ten temat zob. także: I. В. Гарат, *Філософсько-богословська спадщина та культурно-просвітницька діяльність Ісака Борисковича*, <https://revolution.allbest.ru/philosophy/00929441_0.html> (01.10.2018).

23 Por. О. Б. Неменский, В. Г. Пидгайко, *Иоанн (Вишньский [Вишньский])*, [w:] *Православная энциклопедия*, ред. Патриарх Московский и всея Руси Кирилл, т. XXIII: *Иннокентий – Иоанн Влах*, Москва 2010, s. 390; Б. Н. Флоря, В. Г. Пидгайко, *Исаакий (Борискович)*, [w:] *Православная энциклопедия...*, т. XXVII: *Исаак Сирин – Исторические книги*, Москва 2011, s. 34. W innym jednak hasle mowa jest, podobnie jak w starszych pracach, o soborze w Kijowie; por. Б. Н. Флоря, *Иов (Борецкий)*, [w:] *Православная энциклопедия...*, т. XXV: *Иоанна Деяния – Иосиф*, Москва 2010, s. 301; zob. także: Л. В. Тимошенко, *Киприан*, [w:] *Православная энциклопедия...*, т. XXXIII: *Киево-Печерская лавра – Кипрская икона Божией Матери*, Москва 2013, s. 699.

24 Por. m.in. С. Шумило, *Старец Иоанн Вишньский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию „блаженной памяти великого старца Иоанна Вишньского Святогорца”*, Киев 2016, s. 16, 110–111, 148–149; В. Вакин, *Собор „Совітовання про благочестя” 1621 року як орган вищого управління Київською митрополією у XVII столітті*, „Православний вісник Київського Патріархату” 2018, № 2, s. 35–39.

25 Można jeszcze dodać, że w Polsce dokument nie był dotąd opisywany; wedle mojej wiedzy wzmiankowany jest jedynie – jako *Narada o wierze* – w pracy Józefa Tretiaka pt. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii brzeskiej* (Kraków 1912, s. 240).

Tak dochodzimy do pytania postawionego w tytule: czym jest *Porada o wierze prawosławnej*? Czy w istocie – zapisem postanowień, przyjętych z inicjatywy, a przynajmniej przy aktywnym udziale wyższego duchowieństwa, czy też memoriałem przygotowanym przez świeckich? Na ile tekst ów prezentuje punkt widzenia nowo wyświęconego episkopatu, na ile zaś wpisuje się w ideologię ruchu brackiego?

Fakt, iż tak wielu uczonych traktowało i do dziś traktuje ten zabytek jako zbiór postanowień soboru, jest o tyle zaskakujący, że nie istnieje żadne świadectwo, mówiące o zjeździe biskupów – ewentualnie biskupów, duchowieństwa i osób świeckich – w ostatnich miesiącach roku 1621²⁶. Wzmianki o takim wydarzeniu brak w samej *Poradzie*, również pierwsi wydawcy nie prezentowali jej jako dokumentu soborowego. Co więcej, ani słowem o soborze – czy to niedawno odbytym, czy to mającym wkrótce nastąpić – nie wspomina metropolita Borecki w liście do wiernych, datowanym na połowę grudnia²⁷. Ponieważ jednak brak wzmianek źródłowych nie wyklucza, iż sobór mógł mieć wówczas miejsce, wypada przyjrzeć się bliżej samemu tekstowi.

Pomimo utrwalonej w literaturze opinii ani jego treść, ani strona formalna nie wskazują, by był on zbiorem uchwał soboru. Wbrew temu, czego można by się spodziewać, nie ma tu informacji o czasie i miejscu domniemyanych obrad, brakuje też spisu uczestników zgromadzenia. Już w nagłówku mowa jest nie o uchwałach, mających rangę przepisów prawa kościelnego (kanonów), ale o – dosłownie – „radach” i „sposobach” wyjścia z kryzysu, czyli zaleceniach bądź propozycjach działań²⁸. Choć nie wiadomo, kto owych rad i wskazówek udziela, niewątpliwie ich adresatami są hierarchowie. Świadczy o tym wielokrotne podkreślenie, że od ich właściwego postępowania względem Boga i ludzi zależą losy Cerkwi oraz nieprzerwane trwanie odnowionego właśnie episkopatu.

Jedyną w zasadzie przesłanką, która może skłaniać do uznania soborowej proveniencji tekstu, pozostaje jego tytuł, konkretnie zaś - wieloznaczność wyrazu „совѣтование”.

26 Dla porządku trzeba przypomnieć, że w 1621 roku odbyły się co najmniej trzy zgromadzenia, które w literaturze bywają określane – nie zawsze ściśle – jako sobory. Tak więc, wedle świadectwa księcia Jerzego Zbaraskiego, pod koniec maja miał miejsce w Kijowie zjazd „duchowieństwa i ludzi religii greckiej”, na którym dyskutowano o sposobach zalegalizowania nowej hierarchii. Niedługo później, w połowie czerwca, metropolita Borecki, biskup włodzimierski Ezechiel Kurcewicz oraz trzystu ruskich duchownych i pięćdziesięciu mnichów uczestniczyło w kozackiej radzie w Suchej Dąbrowie pod Fastowem, która miała zdecydować o udziale Kozaków w nadchodzącej wojnie z Turcją. Oprócz tego w unickim traktacie polemicznym *Sowita wina* (1621) wspomina się bliżej niekreślony „sobór Boreckiego na szlachtę w Żytomierzu”; „sobór” ten, historycy zwykli utożsamiać z sejmikiem województwa kijowskiego, który obradował przed sejmem zwołanym na sierpień i również poświęcony był zbliżającej się kampanii wojennej (por. m.in. M. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. VII: *Козацькі часи – до року 1625*, Київ–Львів 1909 [reprint: Київ 1995], s. 458–460; Г. Булгаков, *Западно-руссіе...*, s. 142–145; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370–1632)*, Warszawa 1934, s. 436–437). Oczywiście żadne z wymienionych wyżej spotkań nie może stać u źródła *Porady* ponieważ, jak już wspomniano, powstała ona jesienią 1621 roku, ściślej rzecz ujmując – po bitwie pod Chocimiem, której szczęśliwy finał wspomina się w utworze.

27 Por. *Грамота кїевскаго митрополита Іова Борецкаго къ православному южно-руссамъ...* (15.12.1621), [w:] С. Голубевъ, *Кїевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, т. I: *Опытъ историческаго изслѣдованія (Приложенія)*, nr XXXVIII, Кїевъ 1883, s. 261–264.

28 Por. *Совѣтованіе о благочестіи...*, s. 224. Co charakterystyczne, w odróżnieniu od znanych uchwał soborowych z tego okresu, choćby postanowień soboru wileńskiego z 1509 r., wskazania zawarte w *Poradzie* nie są opatrzone ostrzeżeniami o konsekwencjach niestosowania się do nich.

Podobnie jak polska „rada” (czy raczej „radzenie”) – może być on rozumiany dwojako: albo jako ‘porada’ czy ‘pouczenie’, albo jako ‘wspólne naradzenie się’ czy ‘radzenie nad czymś’²⁹. Większość wymienionych wyżej badaczy interpretuje to pojęcie właśnie jako ‘wspólną naradę’, pisząc o „soborze kijowskim, który przeszedł do historii pod nazwą *Совѣтование о благочестіи*”³⁰.

Na początku zabytku autorzy przywołują – ku przestrodze – postawę biskupów unickich. Piszą o ich bezbożnym życiu, braku wykształcenia, łamaniu kanonów, a także „pragnieniu czci, władzy i majątków”, które doprowadziło do konfliktu z patriarchą Konstantynopola i do przejścia pod jurysdykcję Rzymu³¹. W opozycji do owego antywzorca sformułowana zostaje dwudziestoczeropunktowa lista wymagań i postulatów. Można je podzielić na trzy zasadnicze grupy: pierwsza to zalecenia dotyczące życia osobistego hierarchów, druga – wskazania odnoszące się do ich posługi, trzecia – propozycje zmian w sferze życia religijnego i organizacji ruskiej metropolii.

W paragrafie wstępnym mowa jest o potrzebie wewnętrznej odnowy całego duchowieństwa³², kolejne zalecenia są jednak kierowane wyłącznie do biskupów. Mają oni wieść życie nienaganne i świątobliwe, „w modlitwach, postach i trzeźwości”³³, pilnie studiować kanony świętych Ojców oraz „księgi Cerkwi swojej”³⁴, a także miłować wiarę prawosławną i być gotowi na męczeńską śmierć w jej obronie. Oprócz tego powinni pokornie znosić prześladowania, grabienie majątków oraz kary nakładane przez świeckie urzędy, wystrzegać się bezwzględnie symonii oraz zachowywać skromność w stroju i sposobie bycia.

W kolejnych punktach artykułuje się oczekiwania związane z aktywnością duszpasterską i organizacyjną hierarchów. Tak oto, na wzór Apostołów są oni zobowiązani do odwiedzania wiernych w ich domostwach i rozsyłania po miastach przygotowanych do głoszenia ewangelii prezbiterów, mają również dbać o odpowiednich kandydatów do stanu kapłańskiego i biskupiego, wydawać pisma w obronie Cerkwi, nauczać, że tylko wiara grecka prowadzi do zbawienia, wystrzegać się wszelkich kontaktów z unitami, regularnie odbywać synody, głosić kazania, fundować szkoły i zakładać bractwa, nade wszystko zaś pilnie starać się o powrót do prawosławia tych, którzy przeszli na unię (zwłaszcza przedstawiciele ruskiej szlachty).

Pomiędzy tymi dość ogólnymi zaleceniami pojawia się kilka bardziej konkretnych postulatów, między innymi pomysł ogłoszenia specjalnego dnia modlitw i postu w intencji ustania prześladowań, projekt utworzenia biskupstwa w Czerkasach, idea odnowienia

29 Por. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. XXVI: *Снуръ – Спарывати*, Москва 2002, s. 44–45.

30 Por. m.in.: А. И. Покровский, *О соборах...*, s. 142; Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви...*, s. 145; I. Власовський, *Нарис історії...*, s. 142.

31 Por. *Совѣтование о благочестіи...*, s. 226–227.

32 „Najpierw od głów samych wszystko, co dobre, zacząć się musi, to znaczy metropolita, i biskupi, archimandryci, ihumeni z mnichami, i protopopi, kapłani z hierodiakonami, w samych sobie wpierv wszelką złość i grzech niech wytrzebią i oczyszczą się według [słów] Apostoła: «Usuńcie złego spośród was samych»; i niech to będzie: «I wy jesteście czyści», tego zaś nie: «ale nie wszyscy»”; *Совѣтование о благочестіи...*, s. 228.

33 Ibidem, s. 229.

34 Ibidem.

uroczystości ku czci św. Andrzeja – Apostoła Rusi, a także zachęta do nawiązania ściślejszych kontaktów z patriarchatami wschodnimi i górą Athos.

Dla poparcia wymienionych wyżej rekomendacji autorzy przywołują słowa Ewangelii, listy św. Pawła oraz pisma św. Jana Chryzostoma; odwołują się również do kanonów, wykazując przy tym bardzo dobrą znajomość prawosławnego prawa kościelnego. Szczególną uwagę w tym względzie przyciąga punkt zalecający „staranie się zawczasu o godnych i roztropnych następców”³⁵, mówi się w nim o konieczności wyboru i konsekracji nowego biskupa jeszcze za życia jego poprzednika. Autorzy mają świadomość, że jest to niezgodne z przywoływanym przez nich kanonem 23. lokalnego soboru w Antiochii³⁶, dlatego swoje zalecenie usprawiedliwiają trudną sytuacją Cerkwi w Rzeczypospolitej i realną groźbą przejścia katedr biskupich przez unitów³⁷.

W kontekście spornej genezy dokumentu niezwykle ważne wydają się uwagi dotyczące postawy „starszych” względem „młodszych”; można je z powodzeniem odnieść zarówno do relacji pomiędzy hierarchami a niższym duchowieństwem, jak i do relacji pomiędzy duchowieństwem a świeckimi. „Starsi” zostają zobowiązani do pokornego przyjmowania napomnień i ostrzeżeń ze strony „młodszych”. Nie powinni się na nich „gniewać”, ani tym bardziej mścić za krytykę kierowaną pod swoim adresem, lecz brać ją sobie do serca i naprawiać błędy. „Niech nie będzie wstydem mniejszych słuchać i się od nich uczyć”³⁸, apelują autorzy *Porady*, a jako wzorce takiej postawy przywołują przykłady z Biblii, pism Ojców i hagiografii oraz praktykę patriarchów Konstantynopola, którzy przy swoim dworze utrzymywali specjalnych doradców, mających prawo potajemnie ich napominać. Jako antywzór ukazywany jest Kościół rzymski, gdzie niesłuchający nikogo papież nie tylko sam błędzi, lecz i cały lud prowadzi na zatracenie.

Trudno sobie wyobrazić, by tekst zawierający przywołane wyżej napomnienia i ostrzeżenia mógł powstać wśród hierarchów, chyba że przyjmiemy, iż postanowili oni sami sobie przypomnieć o swoich, elementarnych obowiązkach i sami siebie ostrzec przed pokusami związanymi ze sprawowaniem władzy duchownej. Znamienny jest fakt, iż szereg wysuniętych w dokumencie postulatów nie doczekał się realizacji³⁹, a w wielu

35 Ibidem, s. 240.

36 *Рог. Правила Святых Помѣстныхъ Соборовъ съ толкованіями*, Moskwa 1880 [reprint: Moskwa 2000], s. 198–200. Kanon 23. głosi m.in.: „Biskupowi nie wolno ustanawiać sobie następcy, gdyby nawet znajdował się on u kresu życia. A gdy coś podobnego zajdzie, to ustanowienie należy unieważnić” (A. Znosko, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, Hajnówka 2000, s. 151).

37 „A kanon 23. soboru [lokalnego] w Antiochii tak rozumiej, że za życia swego biskup nie może ustanawiać [następcy] dla prywaty lub przez wzgląd na pokrewieństwo (bo i duchowni, prywatą kierowani, łącznie by woli biskupiej dogadzali); w czasach obecnych jednak, podczas prześladowań, może za zgodą wszystkich [następcę] bezpiecznie wybrać i na biskupa wyświęcić. [...] Cierpimy przez niektórych władków i przez archimandrytę żydy-czyńskiego, którzy bez wspomnianych następców pomarli, przez co święte miejsca do unii odpaść musiały, z wielką szkodą i uszczerbkiem dla Cerkwi Bożej, niezmiernego bólu serdecznego nam przysparzając. Dlatego właśnie od teraz, choćby strzały, miecz, ogień i wody okrucieństwa się wylewały, muszą biskupi jedni po drugich następować, by urzędy cerkiewne zostały zachowane. Inaczej być nie może pod groźbą utraty zbawienia”, *Совѣтованіе о благочестіи...*, s. 240–243.

38 Ibidem, s. 244.

39 Choćby postulat regularnego zwoływania synodów, utworzenia biskupstwa w Czerkasach czy odnowienia święta św. Andrzeja.

przypadkach biskupi – z najróżniejszych powodów – nie stosowali się do zawartych w nim zaleceń⁴⁰.

Podsumowując, nic nie wskazuje na to, by *Porada o wierze prawosławnej* była owocem soboru metropolii kijowskiej. Nie mamy żadnych świadectw, aby taki sobór w metropolii kijowskiej w ogóle miał miejsce, a sam tekst nie przypomina zbioru uchwał. Wygląda raczej na spis rekomendacji sformułowanych przez reprezentantów środowiska brackiego, być może – jak sugerowali Franko i Hruszewski – w związku z oczekiwanym soborem, o którym nie zachowały się żadne informacje, bądź do którego nigdy nie doszło.

Przy okazji można jeszcze zwrócić uwagę, że omawiany dokument znacząco różni się od tekstów, jakie w pierwszej połowie lat 20. XVII wieku pisane były przez nowo wyświęconych hierarchów – przede wszystkim Melecjusza Smotryckiego i Hioba Boreckiego⁴¹. Koncentrowały się one na dowodzeniu prawomocności działań Teofanesa i zapewniały o lojalności prawosławnego episkopatu względem Rzeczypospolitej, a ich celem nadrzędnym było doprowadzenie do jego legalizacji. W *Poradzie* kwestie te w ogóle nie są poruszane. Z perspektywy jej twórców przyszłość Kościoła wschodniego w państwie polsko-litewskim nie zależy od władzy świeckiej, lecz pozostaje w gestii Opatrzności oraz w rękach samych pasterzy. Ich gorliwa pobożność ma powstrzymać gniew Boży i wyblagać ludowi przebaczenie grzechów, a przykład świętobliwego życia – doprowadzić do odrodzenia i rozkwitu *wiary greckiej*. Wtedy – jak ufnie podkreśla się w zakończeniu – prześladowania ustaną, a unicy „znikną, jakby ich nigdy nie było”⁴².

Wydaje się, że tekst zachowany w łuckim *zborniku* dobrze oddaje zróżnicowane nastroje, jakie po wizycie patriarchy Teofanesa musiały panować wśród części przynajmniej środowiska brackiego. Radość z odnowienia episkopatu oraz nadzieja na wyjście z kryzysu mieszają się tu z obawą, że nowi biskupi mogą powtórzyć błędy poprzedniej hierarchii. Stąd podkreślanie, jak ważne są ich osobiste predyspozycje i zaangażowanie duszpasterskie, bezwzględna wierność prawosławnej tradycji oraz odpowiedni stosunek do niższego duchowieństwa i wiernych⁴³.

40 Podczas gdy w dokumencie podkreśla się, że hierarchowie „głosić winni wiarę [...] wędrując po domach i nawiedzając miejsca zamieszkania sprawiedliwych, [...] nie tego zaś oczekiwać, by do nich przychodzono [...]” (*Совѣтованіе о благочестіи...*, s. 230–231), metropolita Borecki we wspomnianym już liście, pisany dokładnie w tym samym czasie, zachęca wiernych, by „w najpilniejszych potrzebach duchowych” pielgrzymowali do Kijowa, „każdy do swojego pasterza” (*Грамота ківського митрополита Іова Борецького...*, s. 263–264). Nic nie wskazuje również na to, by biskupi wyświęceni przez Teofanesa gotowi byli do chętnego znoszenia prześladowań i przyjmowania męczeńskiej śmierci za wiarę prawosławną. Po konsekracji większość z nich, obawiając się aresztowania, żyła pod opieką Kozaków w swoich macierzystych klasztorach (por. Макарий [Булгаков], *История Русской Церкви...*, s. 415), a w momencie nasilenia się nacisku ze strony władz wielu szukało wsparcia lub schronienia w państwie moskiewskim.

41 Chodzi między innymi o traktaty Smotryckiego *Weryfikacja niewinności* (1621) i *Obrona weryfikacji* (1621), a także o *Protestację* (1621) i *Justyfikację* (1622), sygnowane przez Boreckiego oraz innych biskupów.

42 *Совѣтованіе о благочестіи...*, s. 250.

43 Jak pokazały kolejne lata, niepokój autorów *Porady* nie był bezpodstawny. Kiedy nie doszło do formalnego uznania nowego episkopatu, biskupi musieli szukać kompromisu z władzami i podejmować próby porozumienia

Niezależnie od swojej genezy, *Porada* pozostaje ważnym świadectwem sposobu myślenia o Cerkwi, ukształtowanego w konkretnych warunkach historycznych – po doświadczeniu unii brzeskiej, w czasie, gdy większość prawosławnych Rusinów zmuszona była obywać się bez pasterzy. Zapewne dlatego tak mocno akcentuje dwie ważne idee: przeświadczenie o nieodzowności biskupów dla normalnego funkcjonowania wspólnoty cerkiewnej i przekonanie o doniosłej roli, jaką pełni w niej laikat.

SUMMARY

Tomasz Hodana

Sovetovanie o blagočesti (1621) – Collection of Local Council's Decisions or Postulates of Lay Believers?

Keywords: the Orthodox Church, local council, Lutsk Brotherhood of the Elevation of the Cross, *Sovetovanie o blagočesti*

Sovetovanie o blagočesti (Совѣтованіе о благочестіи) is an anonymous text preserved in the archive of Lutsk Brotherhood of the Elevation of the Cross. It includes an internal renewal programme of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, which supposed to guarantee continuity of Orthodox hierarchy, restored during 1620–1621 by the Patriarch of Jerusalem Theophanes. Most scholars have treated the document as the collection of decisions of the local council deliberated in Kyiv under the chairmanship of Metropolitan Job Boretsky and was treated as an effect of the activity of new bishops. However, there are no historical sources confirming that such council actually took place. What is more, the document itself does not look like council's resolutions. This is rather a list of recommendations and postulates prepared by believers, probably representatives of Lutsk Brotherhood. The document points out that on the one hand bishops are necessary for the normal functioning of the Church, on the other hand, puts forward a list of demands to them and emphasizes an important role of the laity.

z Kościołem unickim (por. m.in. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 449–512; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 87–96). Nie byli przy tym w stanie dobrze spełniać swej posługi, troszcząc się bardziej o własne bezpieczeństwo niż o potrzeby duchowe wiernych. Dodatkowo, choć częściowo wywodzili się ze środowiska brackiego i jego poparciu zawdzięczali wyniesienie na katedry, szybko uznali, że nadmierna autonomia bractw zanadto ogranicza ich władzę. Już w roku 1626 Smotrycki, prawdopodobnie z poruczenia Boreckiego, przywiózł z Konstantynopola gramotę patriarchy Cyryla Lukarisa, kasującą prawa stauropegialne szeregu bractw (m.in. kijowskiego i łuckiego), co doprowadziło do odnowienia konfliktu między hierarchami a świeckimi (por. Макарий [Булгаков], *История Русской Церкви...*, s. 440; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 448–449; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 85–86; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 35–36).